

Attributes of the gharaz (purpose) of the surah according to Allameh Tabatabai opinion and its function in the interpretation of the Holy Quran

Hadi Saedi*

Majid Maaref**

Abstract

From the point of view of Allameh Tabatabaei, surah refers to collection of verses with specific purpose. "Gharaz" means God's purpose for the revelation of each surah, is the main axis of the introduction and recognition of each surah and the distinguishing factor between the surahs. Considering the importance of the gharaz of the surahs and the emphasis of Allameh on it, this research aims to examine the characteristics of the gharaz of surah and its functions during the interpretation of verses and surahs of Quran in *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. In research, it was found that purpose can have multiple states (main and secondary) or that it has different ranks and levels. Also, discovering the gharaz of the surahs in the extra-surah function, is the factor explaining the distinction between surahs, determining the relationship between surahs and the place of surahs in relation to each other. In the investigations inside the surah, it is possible to examine dimensions of literary and verbal integrity of the verses of a surah and discovered the non-linear connections in the structure of the surah. Non-linear connections like the connection of objectionable sentences, judgmental connections between verses, expressing the sub-topics of a topic, and suitability of stories and Bismillah of surah with the purpose of the surah. Other function of gharaz is the interpretation of verses; in the subjects of extracting the meaning of vocabulary of

* Ph.D. student in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Usul al deen, Tehran, Iran, saedimail@yahoo.com

** Professor of the Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies,

University of Tehran, Iran (Corresponding Author), maaref@ut.ac.ir

Date received: 03/08/2023, Date of acceptance: 02/12/2023

verses, determining examples of verses, literary analysis of verses and investigation of difference in interpretation of similar verses in two different surahs.

Keywords: The gharaz (purpose) of the Surah, the structure of the Surah, Surahology, Tadbar in Surah, Allameh Tabatabaei , al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an.

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) و کارکرد آن در تفسیر قرآن کریم

هادی ساعدی*

مجید معارف**

چکیده

از منظر علامه طباطبائی سوره به مجموعه‌ای از آیات با غرض معین اطلاق می‌شود. غرض به معنای مقصود خداوند از نزول سوره، اصلی‌ترین محور معرفی و شناخت سوره و عامل تمایز میان سوره‌هاست. با توجه به اهمیت موضوع غرض سوره‌ها و تأکید علامه بر آن، این تحقیق به بررسی خصوصیات غرض و کارکردهایش در تفسیر آیات و سوره‌ها در المیزان فی تفسیر القرآن پرداخته است. در این تحقیق مشخص شد غرض می‌تواند حالت‌های متعدد (اصلی و تبعی) داشته و یا دارای مراتب و سطوح مختلف باشد. همچنین کشف غرض سوره‌ها در کارکرد برون‌سوره‌ای، عامل تبیین تمایز سوره‌ها، تعیین ارتباط میان سوره‌ها و جایگاه سوره‌ها به نسبت یکدیگر است. در بررسی‌های درون‌سوره‌ای می‌توان ابعاد یکپارچگی ادبی و کلامی آیات یک سوره و پیوستگی‌های غیرخطی موجود در ساختار سوره را به کمک غرض و با محوریت آن کشف نمود. پیوستگی‌های غیرخطی همچون ارتباط جملات معترضه، ارتباط‌های حکمی میان آیات، تطفّل و بیان زیرموضوعات یک موضوع و تناسب داستان‌ها و بسمله سوره با غرض سوره. کارکرد مهم دیگر غرض در تفسیر آیات در موضوعات استخراج مفهوم واژگان آیات، تعیین مصادیق آیات، تحلیل ادبی آیات و بررسی وجه تمایز تفسیر دو آیه مشابه در دو سوره متفاوت، قابل مشاهده است.

* دانشجوی دکتری، دانشکده اصول دین، واحد تهران، تهران، ایران، saedimail@yahoo.com

** استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

maaref@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱

کلیدواژه‌ها: غرض سوره، ساختار سوره، سوره‌شناسی، تدبیر در سوره، علامه طباطبایی (ره)،
المیزان فی تفسیر القرآن.

۱. بیان مسئله

سوره سوره بودن قرآن کریم موجب شده اندیشمندان قرآن پژوه به بررسی ویژگی‌ها، تأثیرات و اهداف این نظام‌بندی در قرآن پردازند. *المیزان فی تفسیر القرآن* به عنوان اولین تفسیر شیعی برجسته شناخته شده است که به جایگاه سوره توجه خاص نموده است و در شرح سوره‌های قرآن از این ویژگی استفاده کرده است. علامه طباطبایی (ره) معتقد است تک تک سوره‌های قرآن خصوصیتی مختص به خود دارد که با بیانی جامع و بلاغتی خارق العاده یکی از اغراض الهی را دنبال می‌کند. غرضی که بستگی و ارتباط مستقیم با هدایت و دین حق دارد.

در راستای اهمیت بررسی چستی و نتایج تفصیلی موضوع غرض سوره‌ها، این تحقیق با محور قرار دادن تفسیر *المیزان* به دنبال پاسخ به این سؤالات است که: مهم‌ترین ویژگی‌های غرض سوره‌ها از منظر علامه طباطبایی (ره) چیست؟ آیا علامه برای هر سوره فقط یک غرض را می‌پذیرد یا بیش از یک غرض هم برای سوره‌ها می‌توان فرض کرد؟ نگرش علامه به بحث غرض‌ها و مقاصد سوره‌ها چه اثرات و کارکردهایی در تفسیر قرآن کریم داشته است؟

۲. مقدمه

قبل از ورود به بحث، به اختصار پیشینه بحث، تعاریف و مفاهیم اصلی تحقیق ارائه می‌شود.

۱.۲ معرفی موضوع و پیشینه آن

در بررسی پیشینه موضوع غرض سوره‌های قرآن، پس از موضوع کلی «نظم قرآن» (نک: ایازی، ۱۳۸۰: ۲۸)، «تناسب آیات و سوره‌ها» و «انسجام قرآن» در آثار محققان قرن‌های گذشته مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کنند. زرکشی از ابوبکر نیشابوری (۳۲۴ق) به عنوان نخستین کسی نام برده است که در مورد مناسبت آیات و سوره‌ها سخن گفته است. (زرکشی، ۱۴۱۰: ۱۳۲/۱) فضل بن حسن طبرسی (۵۴۸ق) در *مجمع البیان فی تفسیر القرآن* در ذیل شرح برخی آیات تحت عنوان «النظم» به مناسبت هر آیه با آیه یا آیات پیشین پرداخته است. او در این بخش در مواردی به اقوال مفسران و ادیبان صدر اول نیز اشاره کرده است. (نک: طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۸۸/۲)

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۹۱

و ۳/۳۸۷) محمد بن یعقوب فیروز آبادی (۸۱۶ق) صاحب *القاموس المحیط فی اللغة* (علوی مهر، ۱۳۸۴: ۲۹۶-۲۹۷) در تفسیر *بصائر ذوی التمییز فی لطائف الكتاب العزیز* از عنوان «مقصود سوره» و عناوین نزدیک به آن در توصیف ابتدایی از سوره‌ها استفاده کرده است. (شحاته، ۱۳۶۵: ۲۵؛ نک: فیروزآبادی، ۱۴۱۶: ۱/۱۲۹ و ۲۰۴ و ۱۷۰) با این نگاه یک سوره غالباً دارای چند موضوع اصلی است به استثنای سوره‌های چند آیه‌ای که یک موضوع غالب در کل آن است. (خامه‌گر، ۱۳۸۶ ب: ۱۹۵-۱۹۶)

با شروع قرن چهاردهم نگاه وحدت‌گرا نسبت به مفاهیم و آیات قرآن به صورت منسجم و جدی‌تر مطرح شد. مستنصر میر معتقد است: «رویکرد نویسندگان و مفسران سنتی، خطی و اتم‌انگارانه است، در حالی که رویکرد نویسندگان جدید، اندام‌وار و کل‌نگرانه است.» (میر، ۱۳۸۲: ۳۹۸) از طرف دیگر، در این دوره گروهی از پژوهشگران غیر مسلمان، در نظرات و آراء خود قرآن مجید را، به ویژه در سوره‌های بلند مدنی فاقد انسجام ساختاری و موضوعی نشان داده و قرآن را آمیزه‌ای از قطعه‌متن‌های گسسته و به هم ریخته دانستند. (نک: خامه‌گر، ۱۳۸۶ الف: ۱۷) این امر منجر شد مفسران مسلمان برای تفسیر یکپارچه و منسجم از سوره‌های قرآن، ضرورت بیشتری احساس کنند. (ذوقی، ۱۳۹۲: ۱۵۲)

عبدالحمید فراهی (۱۲۸۰-۱۳۴۹ق) از علمای شبه قاره هند برای نظم واقعی متن سه ویژگی قائل بود؛ ترتیب، تناسب و وحدت. فراهی در نگاه ساختاری به سوره‌ها از مفهوم «عمود» استفاده نمود. از نظر وی تمامی آیات یک سوره به طور یکپارچه به این عمود مربوط می‌شوند و آنگاه که عمود سوره کشف و مرکزیت آن در سوره مشخص شود، آیات معنای اصلی خود را پیدا می‌کنند. امین احسن اصلاحی (۱۳۲۴-۱۴۱۷ق) با عنایت به مضمون «عمود» استادش فراحی تلاش کرد عمود هر سوره را شناسایی و با ارجاع به آن، سوره را تفسیر کند. وی تفسیر *تدبیر القرآن* را با پیروی از این روش تألیف کرد. (کیان نژاد، ۱۳۸۲: ۸۲؛ زین، ۱۴۲۵: ۱۷/۱) از دیگر مفسران قرن چهاردهم که به این موضوع اهتمام ویژه نشان داد سید بن قطب بن ابراهیم شاذلی (۱۳۸۷ق) از مصر است. وی با انتشار مقاله‌ای با عنوان «تصویر هنری قرآن» در سال ۱۳۶۰ق. و کتابی با همین عنوان نشان داد در فهم قرآن نباید فقط به آیات توجه کرد بلکه باید نگرشی کلی به سوره داشت و ویژگی‌های عمومی سوره را کشف کرد. (شاذلی، ۱۴۱۵: ۹؛ خامه‌گر، ۱۳۸۶ ب: ۱۹۸) سید قطب با همین مبنا تفسیر *فی ظلال القرآن* را در سال ۱۳۷۲ق. تألیف کرد. (ایازی، ۱۳۷۳: ۵۱۲)

تفسیر *المیزان* به عنوان اولین تفسیر شیعی شناخته شده است که به جایگاه سوره توجه خاص نموده است. (زکی، ۱۳۹۲: ۲۳) این ویژگی در کنار ویژگی ممتاز بودن *المیزان* در میان تفاسیر موجود (گروه نویسندگان، ۱۳۶۱: ۲۱۲) موجب شده است در پژوهش‌های سوره‌شناسی مورد توجه اکثر محققان این حوزه قرار گیرد. (میر و دیگران، ۱۳۹۰: ۹۹؛ خامه‌گر، ۱۳۸۶ الف: ۱۰۳-۱۰۴؛ حسینی، ۱۳۹۴: ۴۴) در واقع پس از انتشار تفسیر *فی ظلال القرآن* سید قطب (حجتی و دیگران، ۱۳۸۴: ۲۵-۳۴؛ بهرامی، ۱۳۸۸: ۱۸۶-۱۹۰؛ نک: شاذلی، ۱۴۱۲: ۲۷/۱-۲۸ و ۵۵۵ و ۱۲۴۳/۳) و *المیزان* علامه طباطبایی (ره) که در آنها اقدامات مؤثری برای ضابطه‌مند کردن کشف غرض سوره‌ها انجام شد، مفسران و محققان بعدی تلاش کردند با توجه بیشتر به عناصر مؤثر بر کشف غرض سوره، مراحل کشف غرض را با استدلال‌های علمی بیشتری همراه کنند و عناصر مؤثر بر کشف غرض سوره‌ها را تبیین نمایند. (آقایی، ۱۳۸۷: ۸۸؛ میر، ۱۳۸۲: ۴۰۲؛ رضاداد، ۱۳۸۸: ۱۰۶؛ عباسی، ۱۳۸۳: ۷) از این رو در بسیاری از این آثار از *المیزان* به عنوان یکی از منابع نگرش سوره‌ای استفاده شده است. (خامه‌گر، ۱۳۸۱: ۲۳۵-۲۴۸) تا کنون در حوزه سوره‌شناسی تحقیقات شایسته بسیاری انجام شده است و ابعاد این موضوع به تفصیل مورد بررسی و نقد قرار گرفته است. (نک: حسینی، ۱۳۹۴: ۲۸-۵۱؛ خامه‌گر، ۱۳۸۶ الف: ۶۱-۷۰) با این حال در میان این تحقیقات اثری که به صورت مشخص ابعاد موضوع غرض و جایگاه آن در تفسیر *المیزان* را به صورت جامع تبیین کرده باشد، مشاهده نشد. همچنین علی‌رغم جایگاه سوره و غرض آن در دیدگاه تفسیری علامه طباطبایی (ره)، در میان آثاری که به شرح روش تفسیر ایشان پرداخته‌اند نقش سوره در تفسیر کمتر مورد توجه قرار گرفته است و تحت تأثیر پرداختن به روش تفسیر قرآن به قرآن اغلب تنها به آن اشاره‌ای شده است. (اوسی، ۱۳۸۱: ۱۶۱-۱۸۳؛ مسعودی، ۱۳۷۶: ۹۵-۹۶) علاوه بر این در آثاری که به تشریح ابعاد علمی علامه و روش و رویکرد تفسیر ایشان پرداخته‌اند توجه شایانی به جایگاه «سوره» در روش تفسیری علامه نشده است. (نک: جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۹۶-۱۰۰؛ شفیعیان، ۱۳۹۲: ۱۳-۱۵؛ اشرفی، ۱۳۸۷: ۲۶-۵۸) فقدان پژوهشی که ابعاد موضوع غرض را از منظر علامه طباطبایی (ره) به صورت کامل بررسی نماید موجب شده میزان اهمیت این موضوع در تفسیر علامه به عنوان یک تفسیر شاخص و میزان به درستی شناخته نشود.

در این تحقیق تمام بیست جلد کتاب *المیزان فی تفسیر القرآن* مورد کنکاش قرار گرفت تا ابعاد موضوع غرض سوره و نقش غرض در ساختارمندی سوره به صورت جامعی استخراج شود. روش تحقیق برای توصیف و تحلیل موضوع شامل دو مرحله مهم است. ابتدا بیانات

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۹۳

مستقیم علامه درباره سوره‌ها و غرض آنها بررسی و تحلیل شد و در مطالعه‌ای عمیق‌تر، تمامی مطالب مرتبط با موضوع غرض از خلال تفسیر آیات و سوره‌ها کشف و استخراج شد.

۲.۲ مفاهیم و تعاریف

کلمات «سوره»، «ساختار سوره» و «غرض» نقش کلیدی در بیان مطالب این تحقیق دارند. از این رو ارائه تعریف واضح هر یک از این کلمات در ابتدای طرح بحث ضرورت دارد.

۱.۲.۲ سوره

واژه «سوره» در لغت به حصار، باره، شهر، شرف، منزلت، نیم‌خورده و باقیمانده یک چیز، دستواره و دستبند معنی شده است. (معرفت، ۱۳۸۲: ۷۵؛ رامیار، ۱۳۶۹: ۵۷۷-۵۸۰) در اصطلاح علوم قرآنی سوره گروهی از آیات قرآنی است که دارای آغاز و انجامی است و میان دو «بسمله» قرار دارند.^۱ (حجتی، ۱۳۸۴: ۸۴؛ معارف، ۱۳۸۳: ۵۲) تقسیم‌بندی کلام الهی به سوره‌ها و تقسیم سوره‌ها به آیات تنها تقسیم‌بندی است که از همان زمان نزول قرآن به رسمیت شناخته شده (معارف، ۱۳۸۳: ۵۱) و برای هر کدام از سوره‌ها نام یا نام‌هایی نیز انتخاب شده است. (لسانی فشارکی، ۱۳۹۴: ۵۸)

۲.۲.۲ ساختار سوره

ساختار به معنای «چگونگی ساختمان چیزی» و نیز «ترتیب اجزا و بخش‌های یک جسم» است و منظور از بررسی ساختاری در یک پدیده بیان کیفیت ارتباط اجزای آن با یکدیگر است. (خامه‌گر، ۱۳۹۶: ۲۲) بر این اساس «ارتباط» میان اجزاء باعث به وجود آمدن بحث ساختار است. آنچه در بحث «ارتباط» به طور ویژه مورد توجه است هدف و مقصودی است که عامل به وجود آمدن ارتباط شده است به نحوی که در صورت نبودن آن هدف، ارتباط اساساً شکل نمی‌گرفت. در نتیجه منظور از «ساختار سوره» کیفیت ارتباط میان اجزای سوره برای حاصل شدن مقصود و هدف از نزول آن است و در بررسی ساختاری سوره کیفیت تحقق مقصود سوره با توجه به ارتباطات میان اجزاء، مفاهیم و موضوعات آیات سوره بیان می‌شود. (حکم‌آبادی، ۱۳۹۸: ۷)

۳.۲.۲ غرض

کلمه «غرض» به معنای هدفی است که به سوی آن تیر انداخته می‌شود، و در اصطلاح برای هر غایت و هدفی که برای رسیدن به آن تلاش می‌شود بکار می‌رود. (راغب، ۱۴۱۲: ۶۰۵؛ فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۶۴/۴) از این رو منظور از غرض در هر کاری هدفی است که برای تحقق آن، فعل مورد نظر شکل می‌گیرد. به همین ترتیب درباره کلام و سوره‌ها به عنوان قطعات مشخص از کلام الهی، منظور از غرض، معنا و مقصودی است که برای رساندن آن به مخاطب کلام ایجاد و نازل شده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶/۱) بنابراین با توجه به معنای غرض و جایگاه آن در تفسیر *المیزان* در این پژوهش منظور از غرض، هدف و مقصد است.

۳. تعریف غرض، ویژگی‌ها و اثرات آن از منظر علامه طباطبایی (ره)

بررسی موضوع پژوهش درباره غرض از منظر علامه طباطبایی (ره) در پنج بخش ارائه شده است. بخش اول به تعریف غرض و بخش دوم به بررسی انواع غرض در سوره اختصاص دارد. در بخش سوم به نقش غرض در ایجاد وحدت میان اجزا و ساختار سوره پرداخته و در بخش چهارم کارکردهایی که غرض در تفسیر دارد از منظر خواننده می‌گذرد. در آخر کارکرد برون سوره‌ای غرض مورد توجه قرار گرفته است.

۱.۳ غرض، اساس شکل‌گیری هر سوره

قرآن، کلام خدای سبحان است پس کلامی است منزّه از عیب و نقص است. از این رو کل قرآن دارای وحدتی است که در غرض از نزول قرآن است. همچنان که در آیات متعددی خدای تعالی برای کل قرآن غرض و مقصود واحدی بیان نموده است که عبارت است از هدایت بندگان بر محور توحید. (بقره، ۱۸۵ و ابراهیم، ۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۹۷/۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۵۴/۵) در دیدگاه علامه طباطبایی (ره) هر یک از سوره‌های قرآن به عنوان جزء و فصلی مشخص از کل قرآن عهده‌دار بیان یکی از جنبه‌های هدایتی مقصود از نزول کل قرآن است. ایشان در ابتدای تفسیر خود در تفسیر سوره حمد بیان کرده است که سوره به هر دسته و گروهی از قطعه‌بندی موجود در «کلام» خدا گفته می‌شود به طوری که هر یک از آنها دارای وحدت و یکپارچگی است.

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۹۵

خدای سبحان کلمه «سوره» را در کلام مجیدش چند جا آورده، از آن جمله فرموده: «فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ» (یونس، ۳۸) و فرموده: «فَأَتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ» (هود، ۱۳) و فرموده: «إِذَا أَنْزَلْنَا سُورَةً» (توبه، ۸۶) و فرموده: «سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا» (نور، ۱) از این آیات می‌فهمیم که هر یک از این سوره‌ها طایفه‌ای از کلام خدا است، که برای خود و جداگانه، وحدتی دارند، نوعی از وحدت که نه در میان بخشی از یک سوره است و نه میان سوره‌ای و سوره‌ای دیگر و نیز از اینجا می‌فهمیم که غرض‌ها و مقاصدی که از هر سوره حاصل می‌شود متمایز از سوره‌های دیگر است و هر سوره‌ای غرضی خاص و معنای مخصوصی را می‌رساند. غرضی که تا سوره تمام نشود آن غرض نیز تمام نمی‌شود. (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۱۶/۱)

علامه به مناسبت آیه ۱۰۶ سوره اسراء به بحث تقسیمات قرآن پرداخته است. در این بررسی استعمال سوره در مجموعه روایات مورد توجه قرار گرفته و بر اساس آن به این نتیجه می‌رسد که بدون تردید «سوره حقیقتی قرآنی است». در این بیان تعریف اصطلاح سوره نیز اشاره شده است. سوره‌ها مجموعه‌ای از کلام الهی تعریف شده‌اند که هر یک با «بسمله» آغاز شده^۳ و غرضی را بیان می‌کنند.

در این باره علامه طباطبائی در ذیل موضوع تحدی در قرآن و آیات مربوط به آن به این حقیقت تأکید دارد که امتیازات کلامی الهی، صرف‌نظر از فصاحتی که در لفظ آن و نیز بلاغتی که در نظم آن هست، همه مربوط به معانی و مقاصد قرآن است. البته منظور از معنا، آن معنایی که منظور علمای بلاغت می‌باشد نیست بلکه منظور از معنا و مقصد قرآن، همان چیزی است که خود قرآن در توصیف آن فرموده است. توصیفاتی همچون: «الْكِتَابِ الْحَكِيمِ» (یونس، ۱) «كِتَابٍ مُبِينٍ» (نمل، ۱) «الْفُرْقَانَ» (فرقان، ۱) «يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ» (احقاف، ۳۰) «لَقَوْلٍ فَضْلٍ وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ» (طارق، ۱۳ و ۱۴). معنایی که این اوصاف دارند، مقاصد الهی است که همه آنها و به تمام معنا بر محور حق جریان دارد. همچنین منظور از «فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ» (طور، ۳۴) هر کلامی نیست بلکه مقصود از حدیث کلامی است که در بردارنده غرضی مهم باشد، غرضی که به عنوان حدیث، سینه به سینه و دست به دست منتقل شود. همچنین منظور از «فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ» (یونس، ۳۸) نیز در همین راستا است و منظور صرف دسته‌ای از آیات نیست زیرا خدای تعالی آیاتی را سوره می‌نامد که بر غرضی الهی مشتمل باشد و از غرض‌هایی که در سوره‌های دیگر بیان شده است متمایز باشد. اگر غیر از این تصور شود منکر قرآن می‌توانست از اجزای آیات، تعداد زیادی را انتخاب کند و یکی‌یکی آنها را در مقابل کلمات

شیرین شعرای عرب قرار داده به مقایسه بنشینند ولی آنچه که مورد تحدی است این است که کلامی بیاورد که علاوه بر بلاغت و معجزه‌آسایی در عبارات و الفاظ، همچون سوره‌های قرآن مشتمل بر بیان قسمتی از مقاصد الهی و اغراضی باشد که خدای تعالی آنها را اغراض و اوصاف کلام خود شمرده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۰/۱۶۶-۱۶۹)

بنابراین از بیان علامه طباطبایی (ره) درباره آیات تحدی به خوبی مشخص می‌شود که در موضوع سوره‌های قرآن تأکید بر این است که خدای تعالی در هر سوره غرض خاصی را دنبال کرده و در عین حال مجموع سوره‌های قرآن، مقاصدی به هم پیوسته و البته مختص به خود دارند.

لازم به ذکر است علاوه بر نتیجه‌ای که از دلالت استعمالات سوره در قرآن درباره محوریت غرض در سوره بدست می‌آید؛ علامه طباطبایی (ره) قرآن کریم را فعل خداوند دانسته و وجود وحدت را در فعل الهی امری لازم و ضروری می‌داند. پس قرآن نیز به واسطه آنکه فعل الهی است، از چنین وحدتی برخوردار است. وحدتی که به دلیل آنکه قرآن از جنس کلام است، در معنا یا همان مدلول و مقصود از کلام قرار دارد. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶/۱) کلام در لغت «بر الفاظ منظم و آراسته اطلاق می‌شود و همچنین بر معانی که تحت آن الفاظ فراهم می‌آید و قرار می‌گیرد.» (راغب، ۱۴۱۲: ۷۲۲) این واژه از ریشه «کلم» به معنای اظهار آنچه در باطن است و به ابراز شدن نهفته‌ها و اغراض درون فرد اشاره دارد. (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱۰/۱۱۹) لذا قصد و غرضی که متکلم از کلام اراده کرده است، عامل نظام یافتن آن است. (اخوت، ۱۳۹۴: ۳۱) چنان که از امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام نقل شده است که می‌فرماید: أَحْسَنُ الْكَلَامِ مَا زَانَهُ حُسْنُ النَّظَامِ وَ فَهْمُهُ الْخَاصُّ وَالْعَامُّ. (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۲۴) بر همین اساس چون سوره‌ها قطعات و فصل‌های معین کلام الهی هستند هر یک کلامی مستقل در رساندن غرضی مشخص در راستای غرض کل قرآن هستند. غرضی که اساس شکل‌گیری آن سوره است.

۲.۳ انواع غرض سوره

پس از مشخص شدن معنا و جایگاه غرض سوره پاسخ به این سؤال ضروری است که با توجه به محور بودن غرض در شکل‌گیری یک سوره، آیا تعدد غرض امکان دارد و در صورت وجود چه توجیهی دارد؟ آیا علامه انواعی از تعدد غرض سوره را در ارائه غرض سوره‌ها معرفی کرده است؟

۱.۲.۳ مراتب غرض در سوره

علامه طباطبائی (ره) کشف وحدت موضوعی میان آیات را یکی از نشانه‌های غرض واحد سوره می‌داند، این امکان وجود دارد که برای یک سوره، بتوان بیش از یک وحدت را شناسایی کرد، بدین ترتیب این غرض‌های شناخته شده، نمی‌بایست با یکدیگر تباین و تناقض داشته باشند، بلکه در حقیقت این غرض‌ها سطوح مختلف یکدیگر هستند، بدین ترتیب می‌توان برای هر یک از سوره‌ها، مراتب مختلفی از غرض را شناسایی نمود، چنان که علامه طباطبائی (ره) در تفسیر سوره یوسف، غرض سوره را بیان داستان حضرت یوسف علیه السلام و آل یعقوب علیه السلام بیان کرده است که ناظر به سؤال مشرکان در این خصوص نازل شده است، علاوه بر این در این سوره در خلال بیان این داستان و تحقق این غرض، مرتبه عالی‌تری از غرض نیز وجود دارد و آن مسئله ولایت خدای تعالی نسبت به بندگان مخلص است. (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۷۴/۱۱)

موضوع مراتب غرض را می‌توان ناظر به تفاوت مخاطب نیز در نظر گرفت، چنان که در تفسیر آیات ۱۲۰ و ۱۲۱ سوره هود صراحتاً به این موضوع اشاره شده است و در این آیات غرض سوره از ذکر داستان‌های انبیای الهی را برای وجود مقدس پیامبر گرامی اسلام، موجب دل‌گرمی و سکون، برای مؤمنان عامل ذکر و موعظه و برای آنان که ایمان نیاورده‌اند، موجب اتمام حجت می‌داند. (همان: ۷۰/۱۱)

۲.۲.۳ غرض اصلی و تبعی در سوره

غرض یک سوره ناظر به حقیقتی است که تمامی آیات آن سوره به آن اشاره دارند. این در حالی است که آیات ذکر شده در یک سوره، علاوه بر آنکه در مقام بیان ابعاد مختلف غرض سوره هستند، می‌توانند به صورت جداگانه به بیان غرض‌های دیگری نیز بپردازند. نمونه‌ای از این مسئله را می‌توان در بیان ویژگی‌های یوم الفصل در سوره نبأ مشاهده نمود که معرفی یوم الفصل را به عنوان یک غرض تبعی در کنار غرض اصلی سوره قرار می‌دهد. (همان: ۱۵۸/۲۰)

بدین ترتیب است که یک سوره علاوه بر غرض اصلی که ناظر به تمامی موضوعات آن سوره است، می‌تواند غرض‌های تبعی نیز داشته باشد که همه آنها ذیل غرض اصلی ساماندهی می‌شوند.

۳.۲.۳ سطوح مختلف غرض در ارتباط میان سوره‌ها

اگرچه هر یک از سوره‌های قرآن دارای غرضی واحد هستند که آنها را از سوره‌های دیگر قرآن متمایز می‌کند، علاوه بر آن علامه طباطبایی (ره) با توجه به آیات تحدی قرآن که به آوردن مثلی برای کل قرآن و یا ده سوره از آن اشاره می‌کند، قرآن را دارای سطوح مختلف از غرض و مقاصد می‌داند که سطح عالی آن در کل قرآن جلوه کرده است و ابعاد مختلف آن در هر یک از سوره‌های قرآن آشکار می‌شود. از منظر علامه طباطبایی (ره)، تحدی خداوند به بیش از یک سوره نشان می‌دهد با کنار هم قرار دادن سوره‌های مختلف می‌توان به درک ابعاد و سطوح دیگر غرض دست یافت، غرضی که با غرض هر یک از سوره‌ها و همچنین غرض کل قرآن متفاوت است و این اساساً یکی از مهم‌ترین وجوه اعجاز قرآن است که کلام‌های تا بدین حد مختلف و متنوع، در عین اینکه هر کدام غرض واحدی دارند، در کنار هم نیز بیانگر غرض دیگری هستند که نه تنها دارای اختلاف و تناقض نیست، بلکه با غرض کلی‌تر که در قرآن جاری است و همچنین غرض‌های هر یک از سوره‌ها، در کمال انطباق است. (همان: ۱۶۷/۱۰؛ نک: سلطانی بیرامی، ۱۳۹۰: ۳۳-۶۴)

۳.۳ پیوستگی غیرخطی آیات بر محور غرض و یکپارچگی سوره

چنان که گفته شد، غرض یک سوره مقصد مشترکی است که تمامی آیات و فصول آن سوره در مقام بیان آن هستند، این در حالی است که ممکن است برخی از آیات و یا دسته آیات یک سوره، ارتباط مستقیمی با آیات و دسته آیات قبل یا بعد از خود نداشته باشند، در این حالت میان آنها یک پیوستگی خطی (که مطلب بعدی در ادامه مطلب قبلی باشد) وجود ندارد، بلکه پیوستگی این آیات به واسطه ارتباط و نقشی است که هر یک در نسبت با غرض سوره پیدا می‌کنند. این مهم در تفسیر *المیزان* در موارد متعدد مورد توجه و استفاده قرار گرفته است.

به عنوان مثال علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیات ۲ تا ۸ سوره اسراء، این آیات را از آیه اول سوره و همچنین آیات بعدی آن جدا کرده و غرض آن را در نسبت با غرض کلی سوره، «ذکر سنت الهی در هدایت بنی اسرائیل به سوی حق و دین توحید» بیان می‌کند. (همان: ۳۶-۳۵/۱۳)

نزول آیات به صورت متفرق، جابجایی آیات توسط خود رسول گرامی اسلام و به دستور وحی (که مأمور می‌شدند آیه‌ای را با وجود نزول در خلال آیات یک سوره، در سوره‌ای

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۹۹

دیگری قرار بدهند.) (نک: سیوطی، ۱۴۰۴: ۱۲۸/۴ و سیوطی، ۱۴۲۱: ۶۰/۱) و همچنین فراز و فرود خود آیات سوره و موضوعات بیان شده در آن، از جمله عواملی است که موجب قطع شدن ارتباط خطی میان آیات و فصول سوره می‌شود، بنابراین علامه طباطبائی (ره) از اینکه کسی بخواهد در بیان وجه ارتباط آیه با ما قبل و ما بعدش خود را به زحمت بیاندازد نهی کرده و چنین اهمیتی را تنها در مجموعه آیاتی که با یکدیگر نازل شده‌اند و یا وحدت در سیاق دارند، مفید و مؤثر می‌داند. (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۳۵۹/۴) این در حالی است که بسیاری از این آیات و فصول، به سبب دلایل بیان شده اگرچه با آیات و فصول قبلی و بعدی خود ارتباط معنایی نداشته ولی با غرض سوره در ارتباط هستند و از طریق همین غرض از یکپارچگی با آیات و فصول دیگر سوره برخوردار می‌شوند. انواعی از پیوستگی غیر خطی آیات بر محور غرض سوره را می‌توان در موارد زیر مشاهده نمود.

۱.۱.۳ جملات معترضه در ارتباط مستقیم با غرض سوره

یکی از مسائل مهم در مباحث قرآنی، مسئله جملات معترضه است، منظور از جملات معترضه جملاتی است که هیچ ارتباط ظاهری با آیات قبل و بعد خود ندارند و اتفاقاً به صورت واضحی در میان آیاتی با سیاق واحد قرار گرفته‌اند، به گونه‌ای که در صورت کنار گذاشتن آن جملات، آیات بعدی در ادامه آیات قبلی هستند.

در نگاه علامه طباطبائی (ره) این قبیل آیات می‌تواند در جریان نزول تدریجی به دلیل توجه دادن مخاطب به یک امر مهم در خلال بیان یک موضوع دیگر بیان شده باشد، که به دلیل همین وضعیت خاص در هنگام نزول، با آیات قبلی و بعدی خود ظاهراً ارتباط ندارد. (همان: ۳۵۹/۴) جملات معترضه، اگرچه پیوستگی خطی با آیات قبل و بعد از خود ندارند، البته همگی در ارتباط کامل با غرض سوره هستند و به همین واسطه با آیات دیگر سوره و خصوصاً آیات قبل و بعد از خود نیز پیوستگی پیدا می‌کند.

به عنوان مثال علامه در تفسیر آیه «ولایت» در سوره مائده، به معترضه بودن این آیه اشاره می‌کند و آن را به قبل و بعد خود بی‌ارتباط می‌داند، (همان: ۱۶۷/۵) در حالی که غرض جامع سوره را دعوت به وفای به عهدها، و پایداری در پیمان‌ها، و تهدید و تحذیر شدید از شکستن آن و بی‌اعتنایی نکردن به امر آن، بیان کرده و یکی از موضوعات بیان شده در ذیل این غرض را بحث اکمال دین و اتمام نعمت می‌داند. (همان: ۱۵۷/۵)

همچنین ایشان در تفسیر آیه «تطهیر» در سوره احزاب نیز این آیه را بی ارتباط با قبل و بعد از خود و جمله‌ای معترضه می‌داند که حکمی شبیه آیه «ولایت» دارد (همان: ۳۱۱/۱۶)، سپس در انتهای سوره و در بیان آیات ۷۱ به بعد که در حکم جمع‌بندی سوره و بیان غرض آن است، به حقیقت جاری بودن حق در علم و عمل انسانی اشاره می‌کند که امانت الهی که همان ولایت خداوند است را پذیرفته است و این تعبیر دقیقاً همان است که در معرفی «اهل بیت» در آیه تطهیر به آن اشاره کرده است. (همان: ۳۵۰/۱۶)

۲.۳.۳ آیات مستقل، بیان‌کننده ارتباط غرض با آیات دیگر سوره

برخی از آیات در دلالت خود حالت استقلالی دارند، بدین معنی که دلالت آنها کامل است و نیازی به ارتباط با آیات قبل و یا بعد از خود ندارند، در حالی که همین آیات را می‌توان با آیات قبل و بعد نیز مرتبط دانسته و بر آن اساس فهم نمود. این آیات از آن حیث که مستقل از آیات قبل و بعد خود هستند، همانند جملات معترضه ارتباط عمیقی با غرض سوره دارند، در حالی که همین آیات به وجهی نیز با آیات قبل و یا بعد از خود ارتباط دارند، بدین ترتیب از این آیات می‌توان به عنوان رابطی جهت شناخت ارتباط غرض سوره با آیات قبل و بعد از این آیه استفاده نمود.

علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیه ۱۰۹ سوره کهف، آن را آیه‌ای مستقل از آیات قبل و بعد می‌داند که به حقیقت کلمات الهی و نابودپذیر نبودن آنها اشاره می‌کند، سپس همین آیه را در نسبت با آیات قبلی مورد توجه قرار داده و سیری از بیان غرض سوره را در ضمن آن اشاره می‌کند. (همان: ۴۰۳/۱۳؛ نک: بقاعی، ۱۴۲۷: ۴۴۱/۴)

۳.۳.۳ ارتباط حکمی آیات و نقش آن در تنويع و باب‌بندی

برخی از آیات در کنار یکدیگر دارای ارتباط معنایی نیستند، آن گونه که می‌توان این آیات را جمله معترضه و یا آیات مستقل نیز دانست، با این حال آیات نامبرده شامل احکامی هستند که همگی پیرامون یک موضوع واحد است، بدین ترتیب این آیات به لحاظ معنایی با هم ارتباط ندارند، ولی به لحاظ حکمی در یک سیاق واحد قرار می‌گیرند. علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیات ۸۷ تا ۸۹ سوره مائده، نمونه‌ای از این ارتباط را بیان می‌کند و این آیات را در مقام برشمردن موارد انواع می‌داند. در مورد این سه آیه علامه بیان می‌دارد که هر یک از آنها از لحاظ

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۱۰۱

معنایی مستقل از هم هستند و در فهمانیدن مدلول خود تمام و غیر مربوط به بقیه آیات هستند اما از نظر احکامی که در این سه آیه هست سه آیه به هم مرتبط هستند. در آیه ۸۷ نهی از حرام کردن طینات مطرح شده است و یکی از مصادیق آن سوگند است که حکم آن در آیه ۸۹ آمده است. همچنین در آیه ۸۸ امر به خوردن حلال طیبی است که آیه قبلش نهی از تحریم آنها کرده است. (همان: ۱۰۶/۶) بنابراین این سه آیه اگر چه از نظر معنا مستقل هستند ولی از نظر احکامی که در آنها بیان شده است تناسب دارند.

بدین ترتیب آیاتی که به لحاظ دلالت، ارتباطی با آیات قبل و بعد خود ندارند، چنانچه بیان‌کننده حکمی در خصوص یک موضوع واحد باشند، از این آیات می‌توان به عنوان تنويع، نشان دادن گوناگونی موضوع و یا باب‌بندی آن موضوع ذیل غرض سوره بهره برد.

۴.۳.۳ تطفّل موجب تأکید بر غرض سوره

گاهی آیاتی در ادامه آیات قبلی و به واسطه زمینه‌ای که آن آیات ایجاد می‌کنند، بیان می‌شوند، در حالی که منظور اصلی سوره به شمار نرفته و در حقیقت طفیلی و زیرموضوعی از آیات قبلی خود می‌باشند. علامه طباطبائی (ره) در تفسیر آیه ۱۷ سوره طور و چند آیه بعد از آن، ذکر حال متقین در خلال معرفی تکذیب‌کنندگان را از باب تطفّل بیان می‌کند و البته آن را موجب تأکید بر انذار سوره می‌داند که غرض اصلی سوره است. (همان: ۹/۱۹) بدین ترتیب تطفّل در میان آیات می‌تواند ناظر به بیان موضوعی در ادامه و ذیل موضوع دیگر باشد، در حالی که مقصد اصلی آن تأکید کردن بر غرض سوره است.

۵.۳.۳ تناسب آیات سوره بر محور غرض سوره

غرض سوره محور یکپارچگی سوره است، بنابراین تمامی آیات سوره چه ارتباط مستقیمی با هم داشته باشند و چه نداشته باشند، از طریق غرض سوره با یکدیگر وحدت خواهند داشت، بدین ترتیب سطحی از تناسب آیات در سوره بر محور غرض سوره محقق می‌شود و این خود جلوه دیگری از یکپارچگی سوره است. نمونه‌هایی از این تناسب بر محور غرض را می‌توان در موارد زیر مشاهده نمود.

۱.۵.۳.۳ تناسب داستان‌های سوره با غرض

در قرآن کریم داستان‌های مختلفی نقل شده است، خصوصاً داستان‌هایی که به بیان ماجرای انبیای الهی و قوم‌شان می‌پردازد. این در حالی است که در هر یک از سوره‌های قرآن، تعدادی از این داستان‌ها بیان شده و برخی ذکر نشده است و یک داستان مشابه نیز در سوره‌های مختلف، به بیان‌های متفاوت و با جزئیات متفاوتی ذکر شده است. در نگاه علامه طباطبایی (ره)، غرض سوره و سیاق آیات آن نقش مهمی در تعیین داستان‌های ذکر شده در سوره دارد، چنان که در سوره یونس با توجه به غرض کلی سوره در ارتباط با اهل کتاب، برخی از داستان‌های انبیای الهی بیان نشده و تعدادی به صورت خاص انتخاب شده است. (همان: ۱۰/۱۲۳)

۲.۵.۳.۳ تناسب بسمله سوره با غرض آن

با توجه به یکپارچگی هر یک از سوره‌های قرآن، همه اجزای یک سوره با یکدیگر و با غرض سوره در ارتباط هستند. یکی از اجزای مهم هر سوره، «بسم الله» در ابتدای سوره است، که اگرچه ظاهراً در تمامی سوره‌های قرآن مشابه و تکرار شده است، اما بسمله هر سوره در تناسب و ارتباط کامل با غرض آن سوره است. علامه طباطبایی (ره) در تفسیر «بسم الله الرحمن الرحیم» سوره حمد به این مهم اشاره و «بسم الله» هر سوره را مرتبط با معنایی می‌داند که حاصل از کل سوره است و بیان می‌کند معنای «بسم الله» سوره به غرض آن سوره برگشت می‌کند. (همان: ۱۶/۱)

در تفسیر سوره حمد در تفسیر *المیزان* پس از ذکر غرض سوره حمد که عبارت است از «حمد خدا، حمد از طریق اظهار عبودیت، و نشان دادن عبادت و کمک خواهی و درخواست هدایت» (همان: ۱۶/۱؛ نک: سیوطی، ۱۴۰۶: ۶۱)، به رابطه آن با «بسم الله» سوره دلالت داده شده است. از نظر علامه اظهار عبودیت از بنده خدا همان عملی است که انجام می‌دهد و قبل از انجامش «بسم الله» می‌گوید و معنایش این است: خدایا من به نام تو عبودیت را برای تو آغاز می‌کنم. بر این اساس ایشان متعلق باء در «بسم الله» سوره حمد را «ابتداء» می‌داند، با این توضیح که بنده با ابتدا به «اسم الله» می‌خواهد اخلاص در مقام عبودیت، و گفتگوی با خدا را به حد کمال برساند و بگوید پروردگارا حمد تو را با نام تو آغاز می‌کنم، تا این عمل نشان تو را داشته باشد، و خالص برای تو باشد. (همان: ۱۶/۱-۱۷)

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۱۰۳

۶.۳.۳ سیر بیان غرض در فصول سوره، شیوه‌ای برای بیان یکپارچگی سوره

«سیاق» در کلام علامه طباطبائی (ره)، بهم پیوستگی ادبی و کلامی آیات است، به گونه‌ای که آن آیات را بنا به ظاهر آیات نتوان از یکدیگر جدا نمود و جدا کردن آنها، موجب اختلال در دلالت کلام باشد. بدین ترتیب آیاتی که به لحاظ ظاهر ادبی و کلامی کاملاً به یکدیگر متصل و در ادامه یکدیگر می‌باشند، دارای سیاق واحد قلمداد می‌شوند. بر این اساس بارزترین وجه یکپارچگی در سوره یکپارچگی آیات از حیث ارتباط ادبی و کلامی آیات است.

با توجه به آنکه غرض سوره به معنای مقصد مشترک آیات سوره است، آیاتی که دارای سیاق واحد هستند، به دلیل آنکه همگی در خصوص یک موضوع واحد مطالبی را بیان کرده و تمامی آیات به لحاظ ادبی و کلامی با موضوع اصلی بیان شده، ارتباط دارند، لذا کشف غرض برای آن آیات کار ساده و روشنی است، چرا که می‌توان بیان همان موضوع مشترک را در حکم غرض آن آیات قلمداد نمود.

بدین ترتیب چنان که سوره‌ای در مجموع دارای سیاق واحد باشد، بیان موضوع مشترک آیات آن سوره را می‌توان به عنوان غرض آن سوره در نظر گرفت، بر این اساس علامه طباطبائی (ره) نیز در سوره‌هایی که برای آن سیاق واحد قائل می‌شوند همین روند را در پیش می‌گیرند، چنان که در تفسیر اغلب سوره‌های جزء سی‌ام قرآن در تفسیر *المیزان* این رویه را مشاهده می‌شود. علامه سوره انعام را نیز با وجود بلند بودن آن، سوره‌ای با سیاق واحد می‌داند و اشتراک موجود میان آیات را در حکم غرض کلی سوره قلمداد کرده است. (همان: ۵/۷)

بسیاری از سوره‌های قرآن بیش از یک سیاق واحد دارند، این سوره‌ها از مجموعه آیات مختلفی برخوردار هستند که هر یک دارای موضوعی مخصوص به خود می‌باشد، بر این اساس علامه در تفسیر سوره‌های قرآن، آیات سوره را با توجه به سیاق واحد آیات به دسته‌های مختلفی تقسیم‌بندی و غرض سوره را مقصد مشترک تمامی این دسته آیات و موضوعات بیان شده در آنها، معرفی نموده است. ایشان در تفسیر *المیزان* به دسته آیات با غرض واحد (سیاق واحد) «فصل» اطلاق کرده و بدین ترتیب سوره را به فصل‌های مختلف تقسیم کرده است. بر این اساس علامه طباطبائی (ره) با بیان اشتراک میان فصول مختلف سوره که در حقیقت بیان‌کننده غرض سوره است، به یکپارچگی سوره اشاره کرده است، چنان که در سوره فتح، در ابتدای هر فصل به رابطه موضوع آن فصل با غرض سوره پرداخته است. (همان: ۲۵۱/۱۸-۲۵۲)

ایشان در تفسیر سوره شوری، غرض سوره را «بیان حقیقت وحی» بیان و پس از آن در ابتدای هر فصل از آیات سوره، آن فصل را به عنوان وجهی از حقیقت وحی (غرض سوره)

قلمداد نموده است، چنان که فصلی وحی را به اعتبار شیوه نازل شدن آن، دین معرفی کرده، فصل دیگر وحی را به اعتبار نتیجه آن، رزق دانسته و فصل دیگری انواع وحی را برشمرده است. (همان: ۱۷/۱۸)

نمونه‌های دیگر این مسئله را می‌توان در فصل‌های مختلف سوره غافر مشاهده نمود که هرکدام بیان‌کننده وجوه مختلف جدال (غرض سوره) می‌باشند (همان: ۳۴۹/۱۷) و یا فصول مختلف سوره حاقه که حقیقت ابتدای سوره را که بحث قیامت است، به بیان‌های مختلف تصدیق می‌کنند. (همان: ۳۹۱/۱۹) همچنین در تفسیر سوره اعراف، علامه طباطبایی (ره) هم در ابتدای سوره و هم در شرح ۲۲ فصل سوره، به نسبت میان فصول و موضوعات سوره با غرض اصلی آن (عهدی که خداوند از آدمیان گرفته است که او را پرستند و چیزی را شریک او قرار ندهند) اشاره کرده است. (همان: ۶/۸) بدین ترتیب یکپارچگی سوره در سیر بیان غرض در فصول مختلف سوره نشان داده شده است.

۴.۳ کارکرد غرض در تفسیر آیات سوره

بر این اساس که غرض یک سوره مقصد و مرادی است که متکلم از بیان آن سوره داشته است، پس هر یک از آیات آن سوره نیز در جهت تحقق آن غرض بیان شده است. در نتیجه تفسیر هر آیه و همچنین دلالت آن می‌بایست در راستای غرض سوره باشد و چنان که دلالت‌ها و تفاسیر مختلفی برای یک یا چند آیه در یک سوره بیان شد، تفسیر و دلالتی ترجیح خواهد داشت که بیشترین انطباق را با غرض سوره داشته باشد.

به عنوان مثال علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیه ابتدایی سوره نساء و تعبیر مختلف ذکر شده برای آن، وجهی را ترجیح داده و بیان می‌کند که با غرض سوره سازگار است و وجوه دیگر ذکر شده را به دلیل عدم این سازگاری نفی می‌نماید. (همان: ۱۳۵/۴) همچنین ایشان در تفسیر آیه چهارم سوره عنکبوت، با وجود آنکه معنایی از الفاظ آیه به تنهایی قابل برداشت است، البته به دلیل انطباق کم آن با سیاق آیات و غرض سوره، آن معنا را کنار گذاشته و معنای دیگری را اتخاذ می‌کند. (همان: ۱۰۱/۱۶)

نکته قابل توجه آنکه علامه در تفسیر آیات، نگاه مهم و مؤکدی به عرف قرآن دارند، چنان که در تفسیر آیه ابتدایی سوره عبس، به عرف قرآن در خصوص رسول گرامی اسلام مراجعه کرده و آیه را مبتنی بر این عرف، تفسیر می‌کند. (همان: ۲۰۳/۲۰ و ۲۰۴؛ نک: مدرسی، ۱۴۱۹: ۳۱۶-۳۱۸) با این وجود ایشان در تفسیر آیه ابتدایی سوره ابراهیم، با وجود آنکه تفسیری از

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۱۰۵

آیه با آیات دیگر قرآن نیز مشابهت و همخوانی دارد، به دلیل عدم سازگاری این تفسیر با سیاق آیات سوره و غرض، از آن صرف نظر می‌کند. (همان: ۱۲/۱۲) انواعی از نقش غرض سوره در تفسیر آیات آن سوره را می‌توان در موارد زیر برشمرد:

۱.۴.۳ استخراج مفهوم واژگان آیات براساس غرض

غرض سوره بر تمامی اجزای آن جریان دارد، بر این اساس اگرچه کشف غرض به واسطه مطالعه آیات و واژگان سوره محقق می‌شود، البته معنای دقیق واژگان نیز بر اساس غرض سوره شناخته می‌شود.

علامه طباطبائی (ره) در تفسیر معنای واژه «ولایت» در سوره مائده و خصوصاً آیه ۵۵ این سوره، به سیاق آیات سوره و غرض کلی سوره استشهاد نموده و بر اساس آن معنای نصرت را برای آن رد کرده و معنای محبت و سرپرستی را برای آن مطرح می‌کند. (همان: ۵/۶)

۲.۴.۳ نقش غرض در تعیین مصادیق آیات

یکی دیگر از نقش‌های مهم و تأثیرگذار غرض، تعیین مصداق برای واژگان و آیات سوره است، چنان که علامه در تفسیر آیه ۱۲ سوره شوری، مصداق واژه «رزق» را ناظر به غرض کلی سوره و موضوعات مطرح شده در فصول قبلی، همان «دین» الهی می‌داند که خداوند برای انسان‌ها تشریح کرده است. (همان: ۵۵/۱۸)

۳.۴.۳ تحلیل ادبی آیات براساس غرض سوره

تحلیل کامل و درست یک عبارت به لحاظ ادبی، کاملاً به معنای آن عبارت و آنچه مراد متکلم از بیان آن است، ارتباط دارد، این حقیقتی است که نزد علمای علم ادبیات و بلاغت پذیرفته شده است. غرض سوره که مراد و مقصد متکلم از بیان آن است، علاوه بر آنکه بر معنا و دلالت آیات و تفسیر واژگان و مصداقیابی آن اثر دارد، بر تحلیل ادبی و بلاغی آیات سوره نیز مؤثر است. نمونه‌های متنوع و متعدد این مسئله را می‌توان در جای‌جای تفسیر *المیزان* مشاهده نمود، چنان که علامه طباطبائی (ره) در تفسیر آیه ۱۰۲ سوره کهف، چهار احتمال ادبی برای آیه ذکر کرده و در نهایت احتمال اول بیان شده را به دلیل انطباق با سیاق و غرض کلی سوره، برمی‌گزیند. (همان: ۳۶۷/۱۳)

استفاده از غرض در تحلیل ادبی آیات را در قالب عنوان‌های ذیل می‌توان برشمرد:

۱.۳.۴.۳ تغییر خطاب در سوره

یکی از موارد بسیار شایع در قرآن کریم تغییر خطاب آیات است، تحلیل علت این تغییر خطاب چیزی است که در تفاسیر مختلف محل بحث بوده و علامه طباطبایی (ره) نیز در تفسیر المیزان نسبت به آن اهتمام و توجه ویژه‌ای دارد. در این میان یکی از وجوه مهم در تحلیل علت تغییر خطاب، در نظر داشتن غرض کلی سوره است و اینکه چگونه برای افاده غرض، لازم است چنین تغییر خطابی انجام شود. نمونه تحلیل خطاب بر اساس غرض سوره را می‌توان در سوره حمد مشاهده نموده که علامه بر اساس غرض کلی سوره تغییر خطاب آن را از غایب به خطاب و حضور تحلیل می‌کند. (همان: ۲۵/۱)

۲.۳.۴.۳ دلالت ضمیر اشاره

یکی دیگر از مواردی که در ادبیات اختصاصی قرآن بسیار فراوان مورد استفاده قرار گرفته است، ضمائر اشاره است که مرجع ضمیر به نحوی محذوف بوده و نمی‌توان آن را به راحتی به واژه یا آیه خاصی مستند کرد. این قبیل ضمائر اشاره بیشتر در ابتدای سوره‌ها و در انتهای سوره‌ها مشاهده می‌شود. علامه طباطبایی (ره) نیز به صورت خاص این قبیل موارد را مبتنی بر غرض سوره بررسی کرده و محتوای غرض را به عنوان مرجع ضمیر اشاره در نظر می‌گیرد. نمونه این مسئله را می‌توان در آیه ۱۰۶ سوره انبیاء مشاهده نموده که علامه طباطبایی (ره) مرجع ضمیر اشاره «هذا» در آیه را به تمامی محتوای سوره گرفته و در حقیقت غرض کلی سوره را مرجع آن قرار می‌دهد. همچنین در آیه ۳ سوره شوری، مرجع ضمیر اشاره «ذلک» را حقیقت وحی که موضوع اصلی سوره است در نظر گرفته است. (همان: ۸/۱۸)

۳.۳.۴.۳ تعیین متعلق حروف جرّ

یکی از موارد ادبی که مبتنی بر غرض سوره، تحلیل شده است، تعیین متعلق حروف جرّ است، در مواردی که متعلق آن محذوف است و نمی‌توان به مرجع مشخصی آن را ارجاع داد. این مسئله به صورت مشخص در بسمله ابتدای سوره‌ها قابل پیگیری است، چنان که بیان شد علامه طباطبایی (ره) در تحلیل مرجع باء در بسم الله الرحمن الرحیم سوره حمد آن را بر اساس غرض سوره تعیین کرده است. (همان: ۱۷/۱؛ نک: حجتی و دیگران، ۱۴۲۲: ۱۳-۲۶)

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۱۰۷

۴.۳.۴.۳ محذوف‌ها

یکی از مهم‌ترین بخش‌ها در تحلیل ادبی، تعیین محذوفات جمله است، علامه در این خصوص توجه ویژه‌ای به غرض سوره دارد، چنان که در بررسی متعلق ضمائر و حروف جرّ هم بیان شد. البته این مسئله حتی در تحلیل مفعول به محذوف شده نیز مورد توجه علامه قرار دارد، چنان که در تعیین مفعول به دوم فعل «عَلِمَ» در آیه دوم سوره الرحمن، آن را با توجه به موضوع اصلی سوره در نظر می‌گیرد. (همان: ۹۴/۱۹)

۴.۴.۳ تفاوت تفسیر دو آیه مشابه در دو سوره متفاوت

چنان که گفته شد، غرض سوره نقش بسیار مهمی در تعیین دلالت یک آیه و تفسیر آن دارد، بر این اساس چنان که دو آیه با عبارت‌ها و مضامین مشابه، در دو سوره متفاوت باشند، در دلالت‌ها و تفسیر نیز با یکدیگر متفاوت می‌شوند. به عنوان نمونه علامه طباطبائی (ره) در تفسیر آیه ۱۲ سوره فاطر به مشابهت آن با آیه ۱۴ سوره نحل اشاره و ناظر به اقوال بیان شده توسط مفسران، فضای کلی سوره نحل در شمردن نعمت‌های الهی را با فضای کلی سوره فاطر در بیان رازق بودن و ربوبیت الهی در کنار هم قرار داده، و ضمن دلالت‌های متفاوت از این دو آیه، به تفاوت‌های ظریف میان آنها نیز اشاره می‌کند. (همان: ۲۹/۱۷)

در جای دیگر نیز علامه طباطبائی (ره) در تفسیر آیه ۷۱ سوره نحل، به بیان مفسران در مشابهت تفسیر این آیه با آیه ۲۸ سوره روم اشاره کرده و با استناد به تفاوت غرض کلی این دو سوره و تفاوت سیاق آیات آنها که یکی در مقام احتجاج و دیگری در مقام توییح است، این تفسیر مشابه را نفی می‌کند. (همان: ۲۹۵/۱۲)

۵.۳ کارکرد برون سوره‌ای غرض: غرض، عامل تمایز سوره‌ها از یکدیگر

علامه طباطبائی (ره) هر یک از سوره‌های قرآن را دارای وحدت در غرض می‌داند که در ارتباط با غرض کل قرآن است و به جنبه‌ای از توحید دلالت می‌دهد. بدین ترتیب هر سوره‌ای با مجموعه آیاتی که دارد غرضی دارد که با مجموع آن آیات کامل می‌شود. وقتی سوره‌های قرآن دارای آیات متفاوتی هستند، غرض‌های متفاوتی خواهند داشت. غرض‌هایی که اگرچه بر محور توحید و غرض کلی قرآن با یکدیگر اشتراک دارند، با این وجود با هم تمایز هم دارند. بنابراین سوره‌ها هر یک دارای غرضی مخصوص به خود هستند که آیات آن سوره حول آن غرض

جمع شده و آن سوره به واسطه آن غرض از سوره‌های دیگر قرآن متمایز می‌شود. (همان: ۱۶۵/۱۰؛ نک: قرائی سلطان آبادی، ۱۳۹۴: ۴۲-۴۳)

علامه علاوه بر آنکه تمایز میان غرض سوره‌ها را بر مبنای آیات خود قرآن بیان کرده و اثبات می‌کند (همان: ۱۶/۱ و ۱۶۶/۱۰-۱۶۹)، در مقام عمل نیز به مقایسه میان سوره‌های مشابه و نزدیک پرداخته و اشتراک و نیز تمایز میان غرض این سوره‌ها را نشان می‌دهد. مثالی از این تبیین تمایز در غرض سوره‌های به ظاهر هم مضمون را می‌توان در شرح تمایز غرض سوره‌های مبارکه یونس و هود در ابتدای تفسیر سوره هود مشاهده کرد. از نظر علامه سوره هود از نظر معنا و موضوع بحث، نظیر سوره یونس است و به بحث عقاید اسلام از الهیات و نبوت‌ها و مسأله بعث و جزاء و اعمال صالح پرداخته است، با این تفاوت که در سوره یونس داستان‌هایی که آمده به طور اجمال و در سوره هود به طور مفصل ذکر شده است. البته این دو سوره در مقام بیان دو غرض مختلف هستند، دو غرض کاملاً متمایز که هیچ یک به دیگری بر نمی‌گردد. سوره یونس در مقام بیان این معنا است که سنت جاری خدای تعالی در بین هر رسولی با امتش این بوده که اگر امتش او را تکذیب می‌کرد بین آن رسول و امتش حکمی کرده که لازمه‌اش هلاک آن امت بود، و امت اسلام هم از این سنت کلی مستثناء نیست. ولی سوره هود این هدف را دنبال می‌کند که بفهماند معارف قرآنی طوری است که اگر تحلیل شود همه به موضوع توحید خالص برمی‌گردند، به طوری که اگر توحید را هم بخواهیم تجزیه و تحلیل کرده و تفصیل دهیم به همان معارف اصولی و فروعی دین می‌رسد. (همان: ۱۳۵/۱۰)

۴. نقد و ارزیابی نگاه ساختاری به سوره‌های قرآن

در این تحقیق تلاش شد موضوع غرض سوره و کارکردهای آن از منظر علامه طباطبایی با رعایت اختصار بیان شود. غرض سوره عامل محوری در نگرش ساختاری به سوره‌های قرآن است. در کنار تلاش قرآن پژوهان برای تبیین این نگرش و بحث اهداف و مقاصد سوره‌ها، نقد و ارزیابی این موضوع از طرف محققان اندیشمند حوزه قرآن پژوهی در راستای برطرف شدن نقایص و اشکالات موجود ارائه شده است. (ن. ک: حسینی، ۱۳۸۷: ۲۱۰-۲۱۲) از این رو ضروری است برای مشخص شدن ارزش نگاه ساختاری به سوره‌ها و به انحراف کشیده نشدن این رویکرد به قرآن به نکات زیر توجه شود.

۱.۴ نسبت وجود غرض با کشف غرض در سوره

چنان که بیان شد غرض هر سوره به واسطه کنار هم قرار گرفتن مجموعه آیات آن سوره شکل می‌گیرد. بدین ترتیب اگرچه وجود غرض برای هر سوره امری ثابت شده است، اما این غرض می‌بایست به واسطه تدبر در آیات سوره کشف شود، چنان که علامه طباطبائی (ره) در ابتدای تفسیر هر یک از سوره‌ها، با اشاره به موضوعات آن سوره و مطالب مطرح شده در آن، اقدام به بیان غرض برای آن سوره می‌نماید. در نتیجه آنچه باید به آن توجه کرد این است که کشف نمودن غرض برای یک سوره با وجود غرض برای آن سوره متفاوت است. نزول یک سوره در مواقف مختلف و متعدد موجب می‌شود که آن سوره از سیاق‌های متعدد برخوردار شود و همین موضوع کشف غرض واحد برای سوره را دشوار می‌کند، همچنان که علامه سوره بقره را به دلیل نزول آیات آن از ابتدای هجرت تا زمان حج، دارای سیاق‌های متعدد می‌داند، (همان: ۳۸۷/۱) و به همین دلیل در ابتدای تفسیر این سوره امکان شناسایی غرضی واحد برای آن را نفی می‌کند. البته این مطلب هرگز به معنای نفی وجود غرض برای این سوره نیست، چنان که علامه در همان ابتدای سوره نیز به غرضی ناظر به بیشتر آیات سوره اشاره کرده (همان: ۴۳/۱) و خصوصاً در تفسیر دو آیه انتهایی سوره، بیانی از غرض کلی برای سوره بقره دارد. (همان: ۴۴۰/۲؛ نک: اسمعیلی صدر آبادی، ۱۳۹۶: ۲۱)

در مسیر رسیدن به غرض سوره ممکن است تنوع موضوعات و سیاق‌های مختلف در یک سوره امکان کشف غرض را دشوار نماید، البته این هرگز به معنای نفی وجود غرض واحد برای آن سوره نیست. در همین راستا علامه طباطبائی (ره) نیز در تفسیر *المیزان* افراد را از اینکه بخواهند در شناسایی غرض سوره خود را به تکلف انداخته و هر رابطه‌ای را بدون دلیل بیان کنند، نهی می‌کند و این نهی مربوط به نفی وجود غرض نیست، بلکه به کشف غرض برای آن سوره مربوط می‌شود.

۲.۴ فهم درست آیات قرآن در گرو فهم پیوستگی آن با آیات دیگر قرآن

پس از آنکه وحدت موضوعی کل قرآن و همچنین عدم وجود اختلاف در آیات قرآن پذیرفته شد، این مهم نیز مطرح می‌شود که درک درست هر یک از آیات قرآن، تنها در صورت بررسی آن آیه با آیات دیگر قرآن محقق می‌شود. بدین ترتیب علامه طباطبائی (ره) موضوع قرآن به قرآن را نه به عنوان یک روش تفسیری، بلکه به عنوان یک اصل اساسی در تفسیر قرآن بیان

کرده و فهم درست هر آیه را تنها در گرو آن می‌داند که پیوستگی آن با دیگر آیات قرآن مورد بررسی قرار گیرد. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۷۵/۳)

این بیان اگرچه بیان دیگری از همان وحدت موضوعی و یکپارچه بودن قرآن است، البته آن را به عنوان یک ضرورت نیز مدنظر قرار داده و عدم مراجعه به این پیوستگی و عدم اختلاف را موجب نقص و یا حتی انحراف در فهم قرآن می‌داند. در این صورت پرداختن به موضوع غرض سوره‌ها و کشف پیوستگی و وحدت در سوره‌ها برای کامل کردن فهم قرآن امری ضروری است.

۳.۴ اعجاز معنایی قرآن و نقش عدم اختلاف آیات و یکپارچگی قرآن در این اعجاز

قرآن معجزه است و این معجزه بودن را بیش از همه با تحدی انجام شده با عموم مردم نشان داده است. آنجا که از آنها خواسته سوره‌ای مانند قرآن، یا ده سوره مانند قرآن و یا مثل خود قرآن را بیاورند و البته بیان کرده که توان چنین کاری را ندارند، چنان که تا به امروز هم چنین کاری انجام نشده است.

چنان که بیان شد در نگاه علامه این اعجاز و تحدی مربوط به آن همه جانبه است و البته جنبه ابدی و همیشگی و جهانی آن، اعجاز معنایی قرآن است، این معارف قرآن است که موضوعات مختلف را در یک نظام یکپارچه و در کمال تفصیل ارائه داده و البته این بیان هرگز دستخوش اختلاف و ابهام نیز نشده است. بدین ترتیب عدم وجود اختلاف در قرآن و همچنین یکپارچگی آن در عین تفصیل‌ها و جزئیات فراوانی که دارد، یکی از مهمترین و یا شاید هم اصلی‌ترین جنبه اعجاز قرآن است و ضرورت دارد با اهتمام به امر تدبر و توجه به موضوع غرض این وحدت و یکپارچگی برای هر یک از قرآن پژوهان هویدا شود.

۵. نتایج

۱. ذکر «سوره» در آیات متعدد قرآن مجید نشان می‌دهد سوره جایگاه خاصی در قرآن دارد و منظور تنها قرار گرفتن چند آیه در کنار هم نیست. هر سوره دارای یک وحدت و پیوستگی است که در غرض خدای تعالی از نزول آن است.

۲. «غرض سوره» به معنای مقصود و هدف خداوند از نزول سوره است که مجموعه کل سوره به آن دلالت می‌دهد. غرض اصلی‌ترین محور معرفی و شناخت هر سوره‌ای است.

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۱۱۱

بنابراین ضرورت دارد جایگاه و نقش غرض سوره در ساختار کلی آن به دقت بررسی شود.

۳. در مسیر کشف غرض سوره امکان دستیابی به مراتبی از غرض وجود دارد. همچنین در غرض‌های یک سوره، غرض اصلی و تبعی هم قابل مشاهده است. از این منظر تعدد غرض برای یک سوره امری ممکن است و در این صورت نیاز است از میان غرض‌ها، غرض اصلی از غرض‌های تبعی تمایز یابد و نیز غرض‌های کشف شده نسبت به هم تباین و تناقض نداشته باشند.

۴. در بررسی غرض سوره‌ها نسبت به هم، غرض عامل تمایز سوره‌ها از یکدیگر است. در این زمینه یکی از کارکردهای غرض سوره‌ها مشخص کردن وجه تمایز سوره‌هایی است که دارای مضمون‌های مشترک و نزدیک به هم هستند. همچنین با بررسی ارتباط میان سوره‌ها می‌توان به سطوح دیگری از غرض دست یافت که مجموعه‌ای از سوره‌ها با هم آن را بیان می‌کنند.

۵. از کارکردها و نتایج مهم بررسی غرض، کامل شدن ابعاد یکپارچگی ادبی و کلامی سوره است. غرض سوره محوری است که موجب کشف پیوستگی‌های غیرخطی آیات می‌شود. انواعی از پیوستگی که علی‌رغم مرتبط نبودن ترتیبی آیات در سوره وجود دارد و در ارتباط با غرض سوره است که نوع ارتباط آنها با بقیه اجزای سوره مشخص می‌شود. نحوه پیوستگی جملات معترضه و آیات مستقل سوره با بقیه اجزای سوره در ارتباط با غرض سوره قابل تبیین است. همچنین ارتباط‌های حکمی میان آیات بر اساس غرض سوره می‌تواند نقش تنويع و باب‌بندی داشته باشد. مورد دیگر تطفّل و بیان زیرموضوعات یک موضوع در سوره است که موجب تأکید بر غرض سوره است. تناسب داستان‌های سوره با غرض و تناسب بسمله سوره با غرض از دیگر پیوستگی‌های غیر خطی سوره می‌باشد.

۶. محوریت غرض در تفسیر آیات سوره‌ها یکی از نقش‌های برجسته غرض سوره است. محورهای اصلی تأثیرگذاری غرض را می‌توان تحت محورهای اصلی استخراج مفهوم واژگان آیات، تعیین مصادیق آیات، تحلیل ادبی آیات و بررسی وجه تمایز تفسیر دو آیه مشابه در دو سوره متفاوت برشمرد. در تحلیل ادبی آیات بر اساس غرض سوره، موارد متعددی قابل مشاهده است. از جمله این موارد تحلیل تغییر خطاب در سوره، دلالت ضمیر اشاره، تعیین متعلق حروف جرّ و محذوف‌های کلام است.

۷. در تحقیقات مرتبط به سوره‌شناسی و مطالعات ساختار سوره ضروری است به نسبت وجود غرض سوره با کشف آن دقت کرد. کشف نمودن غرض برای یک سوره با وجود غرض برای آن سوره متفاوت است و آنچه در این تحقیق ارائه شد علاوه بر بیان ابعاد موضوع غرض از منظر علامه طباطبایی (ره) این هدف را دنبال می‌کرد که به چگونگی و ضرورت روشمندی در این مسیر نیز توجه دهد.

۸. از خصوصیات قرآن این است که موضوعات مختلف را در یک نظام یکپارچه بدون اینکه دستخوش اختلاف و ابهام شود، ارائه داده است. بدین ترتیب عدم وجود اختلاف در قرآن و همچنین یکپارچگی آن در عین تفصیل‌ها و جزئیات فراوانی که دارد، یکی از مهمترین جنبه‌های اعجاز قرآن است و ضرورت دارد با اهتمام به امر تدبر و توجه به موضوع غرض اعجاز معنایی قرآن نو به نو به جامعه بشری عرضه شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این باره دو استثناء وجود دارد: «بسمله» در میان دو سوره انفال و براءت قرار ندارد و یک «بسمله» در آیه سی‌ام سوره نمل قرار دارد ولی آن را به دو سوره تقسیم نکرده است.

۲. الْغَرَضُ الْهَدَفُ الْمَقْصُودُ بِالرَّمْيِ، ثُمَّ جَعَلَ اسْمًا لِكُلِّ غَايَةٍ يَتَحَرَّى إِدْرَاكَهَا (راغب، ۱۴۱۲: ۶۰۵)

۳. علامه بر اساس روایات ائمه اهل بیت (ع) سوره براءت را ادامه و تتمه آیات سوره انفال قلمداد نموده است. اگرچه در چند روایت سوره «و الضحی» و «الم نشرح» یک سوره هستند که یک بسم الله در وسط آنها قرار گرفته همچنین سوره «فیل» و «قریش» نیز سوره واحدی تلقی شده‌اند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۳۱/۱۳) اما در تفسیر سوره قریش علامه به تحلیل روایات و اراده از طریق سنی و شیعه در این موضوع پرداخته و آنها را فاقد اعتبار می‌داند. لذا همه سوره‌های قرآن در مصحف که با بسم الله الرحمن الرحیم شروع شده‌اند مصادیق سوره ملتظر خدای تعالی هستند. (همان؛ ۳۶۴/۲۰-۳۶۶)

کتاب‌نامه

قرآن کریم

الف) کتاب‌ها

اخوت، احمد رضا، ۱۳۹۴ش، *تدبر در کلام*، تهران، قرآن و اهل بیت نبوت (ع)، چ اول.

اوسی، علی رمضان، ۱۳۸۱ش، *روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان*، ترجمه حسین میرجلیلی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۱۱۳

- ایازی، سید محمد علی، ۱۳۷۳ش، *المفسرون حیاتهم و منهجهم*، وزارت ارشاد، تهران، چ اول.
- ایازی، سید محمد علی، ۱۳۸۰ش، *چهره پیوسته قرآن*، هستی نما، تهران، چ اول.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر، ۱۴۲۷ق، *نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*، تحقیق عبدالرزاق غالب مهدی، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۶ش، *شمس الوحی تبریزی*، قم، اسراء، چ اول.
- حجتی، سید محمدباقر، ۱۳۸۴ش، *پژوهشی در تاریخ قرآن کریم*، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چ ۲۱.
- حسینی، سید علی اکبر، ۱۳۹۴ش، *نظریه وحدت موضوعی سوره های قرآن: نگرش ها و چالش ها*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول.
- خامه گر، محمد، ۱۳۸۶ش الف، *ساختار هندسی سوره های قرآن*، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، چ دوم.
- خامه گر، محمد، ۱۳۹۶ش، *اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره های قرآن*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، *مفردات ألفاظ القرآن*، دارالعلم الدار الشامیه، دمشق، چ اول.
- رامیار، محمود، ۱۳۶۹ش، *تاریخ قرآن (رامیار)*، تهران، امیر کبیر، چ سوم.
- زرکشی، محمد بن عبد الله، ۱۴۱۰ق، *البرهان فی علوم القرآن*، دار المعرفه، بیروت، چ اول.
- زین، محمد فاروق فارس، ۱۴۲۵ق، *بیان النظم فی القرآن الکریم*، دار الفکر، دمشق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، ۱۴۰۶ق، *تناسق الدرر فی تناسب السور*، بیروت، دار الکتب العلمیه، چ اول.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، ۱۴۲۱ق، *الاتقان فی علوم القرآن*، بیروت، دار الکتب العربی، چ دوم.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، ۱۴۰۴ق، *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، چ اول.
- شاذلی، سید بن قطب بن ابراهیم، ۱۴۱۲ق، *فی ظلال القرآن*، بیروت - قاهره، دارالشروق، چ هفدهم.
- شاذلی، سید بن قطب بن ابراهیم، ۱۴۱۵ق، *التصویر الفنی فی القرآن*، دار الشروق، بیروت.
- شفیعیان، روح الله، ۱۳۹۲ش، *روش تفسیر قرآن به قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی (ره) بر اساس دروس استاد حاج شیخ محمد حسن وکیلی*، مشهد، مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
- طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ پنجم.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ش، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چ سوم.
- علوی مهر، حسین، ۱۳۸۴ش، *آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران*، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، قم، چ اول.

۱۱۴ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۷، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

- فخر رازی، محمد بن عمر، ۱۴۲۰ق، *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ سوم.
- فراهیدی، خلیل بن أحمد، ۱۴۰۹ق، *کتاب العین*، قم، هجرت، چ دوم.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، ۱۴۱۶ق، *بصائر ذوی التمییز فی لطائف کتاب العزیز*، قاهره، جمهوریة مصر العربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلی للشئون الاسلامیة؛ قاهره.
- گروه نویسندگان، ۱۳۶۱ش، *یادنامه استاد علامه طباطبایی (ره)*، قم، شفق.
- لسانی فشارکی، محمد علی، حسین مرادی زنجانی، ۱۳۹۴ش، *سوره‌شناسی؛ روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم*، قم، نصاب، چ اول.
- لیثی واسطی، علی بن محمد، ۱۳۷۶ش، *عیون الحکم و المواعظ*، تحقیق و تصحیح حسین حسینی بیرجندی، قم، دار الحدیث، چ اول.
- مدرسی، سید محمد تقی، ۱۴۱۹ق، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین، چ اول.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۸ش، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارة الثقافة و الارشاد الإسلامی الدائرة العامة للمراكز و العلاقات الثقافیة، چ اول.
- معارف، مجید، ۱۳۸۳ش، *مباحثی در تاریخ و علوم قرآنی*، تهران، نبأ، چ اول.
- معرفت، محمد هادی، ۱۳۸۲ش، *تاریخ قرآن*، تهران، سمت، چ پنجم.
- میر، مستنصر، حسین عبدالرئوف، ۱۳۹۰ش، *مطالعه قرآن به منزله اثری ادبی: رویکردهای زیبانی-سبک‌شناختی*، ترجمه ابوالفضل حرّی، تهران، نیلوفر، چ اول.

ب) مقاله‌ها

- اسمعیلی صدر آبادی، مهدی، محمدحسین برومند، امیر جودوی، ۱۳۹۶ش، «خطوط اصلی ارتباطی در سوره بقره»، *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، شماره ۳۵، ص ۱-۲۱، تهران، دانشگاه الزهرا.
- اشرفی، امیررضا، ۱۳۸۷ش، «پیوستگی آیات قرآن و نقش آن در تفسیر از منظر علامه طباطبایی»، *قرآن شناخت*، شماره دوم، ص ۲۶-۵۸، قم، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
- آقایی، سید علی، ۱۳۸۷ش، «رهیافت وحدت موضوعی سوره‌های قرآن در الأساس فی التفسیر»، *پژوهش‌های قرآنی*، شماره ۵۶، ص ۸۸-۱۲۶، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- بهرامی، محمد، ۱۳۸۸ش، «پیوند آیات سوره‌های قرآن در تفسیر فی ظلال»، *پژوهش‌های قرآنی*، شماره ۵۹ و ۶۰، ص ۱۸۰-۱۹۹، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- حجتی، سید محمدباقر، ایمن عبدالله محمود أبو خمیش، ۱۴۲۲ق، «المناسبة القرآنیة فی سورة الفاتحة (تناسب و وجه ترتیب آیات سورة الفاتحة)»، *دراسات فی العلوم الانسانیة*، سال هشتم، شماره ۳، ص ۱۳-۲۶، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.

خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) ... (هادی ساعدی و مجید معارف) ۱۱۵

حجتی، سید محمدباقر، کرم سیاوشی، ۱۳۸۴ش، «وحدت موضوعی از نگاه سید قطب در فی ظلال القرآن»، پژوهش دینی، شماره ۹، ص ۹-۴۰، تهران، انجمن علوم قرآن و حدیث ایران.

حسینی، سید علی اکبر، ۱۳۸۷ش، «وحدت موضوعی سوره‌های قرآن کریم در ترازوی نقد»، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۵۴ و ۵۵، ص ۲۰۷-۲۶۱، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

حکم آبادی، حجت اله، عباس اسماعیلی زاده و غلامرضا ریسیان، ۱۳۹۸ش، «کشف استدلالی ساختار و غرض سوره احزاب»، کتاب قیوم، شماره ۲۱، ص ۷-۳۸، یزد، دانشگاه میبد.

خامه‌گر، محمد، ۱۳۸۱ش، «در آمدی بر تفسیر ساختاری قرآن»، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۲۹ و ۳۰، ص ۲۰۶-۲۷۱، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

خامه‌گر، محمد، ۱۳۸۶ش ب، «نظریه هدفمندی سوره‌ها؛ مبانی و پیشینه»، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۵۱ و ۵۲، ص ۱۸۳-۲۱۲، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

ذوقی، امیر، ۱۳۹۲ش، «نگره‌ای جدید درباره انسجام متنی سوره‌های قرآن کریم»، مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۱۲، ص ۱۵۱-۱۷۵، تهران، دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

رضاداد، علیه، ۱۳۸۸ش، «روش‌های نوین در عرصه تفسیر قرآن کریم»، پژوهش دینی، شماره ۱۹، ص ۱۰۳-۱۱۶، تهران، انجمن علوم قرآن و حدیث ایران.

زکی، محمدعلی، ۱۳۹۶ش، «بیان اهداف و مقاصد سوره‌های قرآن در تفسیر المیزان»، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره ۶۰، ص ۲۳-۳۶، اصفهان، موسسه قرآنی کوثر.

سلطانی بیرامی، اسماعیل، ۱۳۹۰ش، «اعجاز قرآن در پیراستگی از اختلاف»، قرآن شناخت، شماره ۷، ص ۳۳-۶۴، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

شحاته، عبدالله محمود، ۱۳۶۵ش، «درآمدی بر تحقیق اهداف سوره‌های قرآن کریم»، مقالات و بررسی‌ها، ترجمه و تحقیق سید محمدباقر حجتی، شماره ۴۱ و ۴۲، ص ۲۱-۵۲، تهران، دانشگاه تهران.

عباسی، مهرداد، ۱۳۸۳ش، «نگرش ساختاری به سوره‌های قرآن»، کتاب ماه دین، شماره ۷۸ و ۷۹، ص ۳-۷، تهران، خانه کتاب.

قرائی سلطان آبادی، احمد، ۱۳۹۴ش، «فهم قرآن در پرتو نظم شبکه ای یا فراخطی آن»، پژوهش‌های زیان‌شناختی قرآن، شماره ۷، ص ۴۱-۶۰، اصفهان، دانشگاه اصفهان.

کیان نژاد، تقی، ۱۳۸۲ش، «امین احسن اصلاحی و تفسیر تدبر القرآن»، کتاب ماه و دین، شماره ۷۰ و ۷۱، ص ۸۲-۸۳، تهران، خانه کتاب.

مسعودی، محمد مهدی، ۱۳۷۶ش، «شفاف‌ترین ویژگی‌های المیزان»، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۹ و ۱۰، ص ۹۴-۱۰۱، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۱۱۶ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۷، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

میر، مستنصر، ۱۳۸۲ش، «خاستگاه‌های هنر در دین: سوره به منزله کلیت؛ سیری در تفسیر قرآن در قرن بیستم»، *زیبا شناخت*، ترجمه ابوالفضل حرّی، شماره ۸، ص ۳۸۹-۴۰۲، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.